

Kū'ē? Kūpono?

na Kalei Karwa'a

E nā hoa akeakamai o ka ua Tuahine, ua hala nō ka wā ho'omaha 'o ke kauwela, a eia a'e kākou e komo ana i ka hana i kēia kau hā'ulelauh hou. 'Oiai kākou ma ka wā ho'omaha kauwela, 'a'ole paha he mea nui nā lā nui. He mea nui paha ia inā he 'oihana paha kā kekahi, a he mea iki nō ho'i ia i kahi me ka 'ole o ka 'oihana. Ho'omana'o paha kākou i ka lā nui o ka 'Aukake nei? 'O ka lā 'umikūmālima, he lā nui ia no ka ho'omana'o 'ana i ka lilo 'ana 'o Hawai'i i Moku'āina no 'Amelika. 'A'ole paha e poina koke ana nā po'e o Hawai'i i ia lā nui, ma muli o ka hui Kingdom of Hawai'i, Nation.

Na ka hui Kingdom of Hawai'i, Nation i laka i nā puka pā o ka hale ali'i 'o 'Iolani, a na lākou i komo wale i ka hale ali'i. Wahi a ka lohe, 'o ka pahuhopu nui o ia hui, ua makemake lākou e noho ka mō'i kāne o ia hui ma luna o ka noho ali'i ma loko o ka hale ali'i 'o 'Iolani. Ua hopu 'ia ma kahi o iwakāluakūmālima mau kānaka o ia hui e nā māka'i, a wahi a ka lohe ua hō'eha 'ia kekahi kanaka e hana ana ma ua hale ali'i lā.

He mea ma'amau ke kū'ē 'ana o nā po'e o Hawai'i i nā 'ano mea like 'ole, akā 'o kēia hana kū'ē a ka hui Kindom of Hawai'i, Nation, 'a'ole ia he hana ma'amau. 'A'ole paha i akaaka ka hana o ia hui i ka hapanui o kākou. Kūpono 'ole paha ka pi'ikoi 'ana o ka mō'i kāne o ia hui, Kindom of Hawai'i, Nation e kau ma luna o ka noho o ka mō'i kāne hope o Hawai'i nei. Inā ua kō ka makemake o kēia hui, e aha 'ia? He 'ano mea ho'ohilahila ka hana a ka hui Kingdom of Hawai'i, Nation iā kākou nā mamo a Hāloa no ka mea 'a'ole kēia hana he hō'ike i ke 'ano akamai o ka Hawai'i, a 'a'ohē holomua ma kēia hana. Inā 'a'ole kēia hana he hō'ike i ka holomua, he 'ano peki hope paha ia.

Aloha nō, 'a'ole kākou he po'e kāula, a 'a'ole kākou 'ike pono i ka wā e hiki mai ana, he mea pono paha ka huli 'ana i ka wā ma mua, i mau makahiki aku nei, e hō'ike i ka holomua 'ana o kekahi hui ma ke kū'ē 'ana. Penei ka wehewehena mai loko mai o ka makasina 'o Honolulu.

'O ka lā 'umikūmāhiku o Peleluai, makahiki 'umikūmāiwa kanaiwakūmāhā, he 'ano lā nui ia. [Ma Moloka'i, 'o ia ko'u lā hānau, a 'ehiku o'u makahiki!] Ma ka moku o Keawe, me ka moku o Kākuhihewa, he lā ho'omākaukau ia no kekahi hui. 'A'ohē wahi inoa o kēia hui nei, no laila ma kēia hope aku e kapa 'ia ana kēia hui inoa 'ole 'o Pō mā, i mea e akaaka ai ka mo'olelo. Aia he mau hoa o Pō mā ma O'ahu, a i ia lā na kekahi i kelepona aku i nā hoa o Pō mā ma Hawai'i, a wehewehe aku "'O kēia ka wā kūpono, hola 'ewalu o ke kakahiaka, 'apōpō, e pae ana ka mokulele 'o Hawaiian 128 i Kona, Hawai'i. I laila kākou e hui ai."

I ia pō, ma mua o ka hapalua hola 'elima o ka wana'ao o kekahi lā a'e, aia he 'ekolu kānaka Hawai'i ('o Pō mā) e noho ana ma ke ka'a ma waho o ka pā hao e ka'apuni ana i ka hale hō'ike'ike 'o Pihopa ma ka'e o ke alaloha 'o Likelike. No O'ahu kēia mau kānaka. Pinana a'ela lākou i ka pā mua, a hiki aku lākou i kekahi puka pā. E ka'apuni ana kēia pā i nā hale 'ehā o ka hale hō'ike'ike 'o Pihopa. 'O aku ka mānoanoa o nei puka pā a i kēlā me kēia pō, ua laka 'ia. 'A'ohē wahi kī a ua mau kānaka Hawai'i lā. Akā, 'a'ole ia he mea nui, no ka mea i kā Pō mā hiki 'ana aku i ia puka pā, ua maopopo le'a iā lākou 'a'ole i laka 'ia i ia pō. Wehe 'ia a komo akula lākou 'ekolu i loko. Hele pololei lākou i ka hale 'o Kōnia, kahi o nā hana no'eau Hawai'i like 'ole, 'a'ole i laka 'ia ka puka o ia hale kekahi, a 'o ka ma'amau, ua laka 'ia. Pi'i lākou i ke alapi'i a i ka papahēle 'elua, a komo akula lākou i kekahi lumi

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 2)

Kū'ē / Kūpono
ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 1

(i ka puka i laka 'ole 'ia), kahi o nā pono lawai'a. Komo hou aku lākou i kekahi lumi, a ma loko o ia lumi aia he 'elua hakakau kila. I kekahi hakakau, aia he kūpe'e niho 'ilio e kau ana ma luna. 'A'ole kēlā 'o ka hakakau kūpono. 'O ka hakakau 'ē a'e ho'i kahi e huli ai. Wehe akula lākou i ka pahu 'ume 'elua mai luna iho o ka hakakau (me ka 'ole o ke kī), a aia he pahu pepa mānoanoa ma loko. Wehe 'ia ua pahu lā, a e noho ana nā kā'ai 'elua o Līloa lāua 'o Lonoikamakahiki ma loko.

'O ke kā'ai, he 'ano hīna'i 'ie'ie ia, he mea e mālama ai i nā iwi. He mea nui kēia i nā Hawai'i, 'o nā iwi o nā ali'i. No laila, i ia wā o ka 'uwehe 'ana i nā kā'ai i loko ka pahu, ua ho'olohe pono lākou i nā 'ōkuhikuhi a nā kūpuna o ka moku o Keawe, a ho'omaka kekahi o nā kānaka i ke oli 'ana. Ho'okomo ihola lākou i nā kā'ai 'elua i loko o kekahi mau 'eke 'ea. Ho'i hou nā kānaka 'ekolu i ke ka'a, a kalaiwa aku lākou i ke kahua mokulele. I ia wā o ke kalaiwa 'ana, ua ho'okomo 'ia nā kā'ai 'elua i nā 'eke nui i mea e kau ai ua mau 'eke nui lā ma luna o ka mokulele me ka nānā 'ole 'ia e ka X-ray. Ma ke kahua mokulele lākou i hui pū ai me 'ekolu kānaka hou aku o Pō mā. Ua kau lākou 'eono ma ka mokulele, a lele akula 'o Pō mā me nā kā'ai i Kona, Hawai'i. 'O ke kakahiaka nō ia o ka lā 'umikūmāwalu.

Ma ka moku o Keawe, ua hā'awi aku ko O'ahu i nā 'eke i ko Hawai'i, a ho'i mai nā kānaka o O'ahu i ia lā like. No ko Hawai'i ke kuleana mai ia hope mai. Na lākou i iho i ke awāwa 'o Waipi'o. 'A'ole lākou i iho ma ke alahahele ma'amau ma kahi o Kukuihaele. Ua iho lākou ma ke alahahele kahiko e kau ana ma waena o ke awāwa, ma kahi o ke kahua pā'ani kolepa. Na ke oli inoa o nā ali'i Kamehameha i kuhikuhi i kahi kūpono e ho'iho'i ai i nā kā'ai o nā ali'i o Hawai'i. Ke huli kai kekahi mai ua wahi lā, 'o ia kahi o ka napo'o 'ana o Hōkūahihi.

Ma O'ahu i ia lā like, i ka lā 'umikūmāwalu, aia he pahu 'ume e noho hakahaka ana. 'A'ole na'e i maopopo iki i nā kānaka e hana ana ma ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa ua lawe malū 'ia nā kā'ai. I ka lā 'umikūmāwalu, ua ho'omākaukau 'ia ka hale 'o Kōnia no ka ho'ouahi mū 'ana. No laila, ma mua pono o ka hakakau nona ka pahu 'ume hakahaka, ua kūkulu 'ia he kāhili nui, me nā mea Hawai'i no'eau 'ē

a'e. Ma ia lumi, e mālama 'ia ana kēia mau mea waiwai mai ka uahi mai. I kekahi lā a'e, i ka lā 'umikūmāiwa, ua ho'omaka 'ia ka ho'ouahi mū 'ana i ka hale 'o Kōnia, a 'a'ole e 'ae 'ia ana ke komo hou 'ana o nā kānaka i ua hale lā a i ka Pō'akahī, 'o ia ka lā iwakāluakūmākahi.

I ia wā o ka ho'ouahi mū 'ana i ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa, ua kelepona aku kekahi hoa o Pō mā i ke po'o kia'i o ka hale ali'i 'o 'Iolani, a 'o kēia ka 'ōlelo āna, "Chief Līloa is Home." 'O ia ihola. Na kēia po'o kia'i i hele i ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa, a 'imi i nā

ka'ai o nā ali'i me ke kōkua o kona hoa, 'o ke po'o o ka hale hō'ike'ike. Wehe 'ia ka pahu 'ume, a 'olohaka 'o loko. 'O ia ka lā iwakāluakūmāhā. Ua hala he 'ehiku pō, a 'a'ole i maopopo iki i nā kānaka o ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa ua lawe malū 'ia nā kā'ai. A i kēia lā, 'a'ole i loa'a hou maila nā ka'ai i ka hale hō'ike'ike. 'A'ohē wahi kanaka ho'omaopopo i ka inoa o nā kānaka a i 'ole nā inoa pono'i o Pō mā, koe nō 'o Pō mā.

'A'ole kēia he pepa e paipai ana i nā hui like 'ole e hele a lawe malū i nā iwi ali'i mai ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa mai. He hō'ike wale kēia iā kākou, inā kākou e kū'ē ana i kekahi mea, he mea pono paha ka no'ono'o 'ana i

ke kūpono o ia hana. 'Oiai 'a'ole paha 'aelike kākou a pau i ka pono, me ka pono 'ole o kēia hana a Pō mā, ua la'ana maila 'o Pō mā iā kākou i kekahi ala o ke kū'ē 'ana. Ho'omana'o lākou iā kākou, he mea nui paha ka pō. I ka wā kahiko, kanu 'ia nā meakanu like 'ole i ka pō, 'ohi 'ia nā me i pono ai ke kahuna lā'au lapa'au i ka pō. Kapa 'ia nā lā o ka pule 'o ka Pō'akahī 'oe, 'o ka Pō'alua 'oe, a pēlā wale aku. 'O ka ma'amau i kēia mau lā, kū'ē kākou i ke ao, i ka lā 'oko'a. Akā, ua lilo nā kā'ai i ka Pō. Kūpono paha kēia hana a Pō mā, ka hana 'ana i kēia lawe malū 'ana i ka pō. He hō'ike kēia iā kākou, 'a'ole nele ka hana kū'ē i nā mikini pa'i wikiō o ka nūhou, 'a'ole nele 'o Pō mā i ka ho'omaika'i mai ke anaina mai.

'Okō'a ka mo'olelo o ke kā'ai, 'oko'a ka mo'olelo o ka hui Kingdom of Hawai'i, Nation. Pōhihi kekahi a ahuwale kekahi. Ua kō ka makemake o Pō mā, a 'a'ole i kaena iki kekahi o lākou i kā lakou hana. A i kēia lā, 'a'ohē wahi kanaka e kaena ana i ka lawe malū 'ia 'ana o nā kā'ai o nā ali'i mai ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa mai. Ua ho'i nā ali'i i Hawai'i, 'o ia ka pahuhopu a lākou. 'Ike kākou ma o kēia mo'olelo, aia he kanaka kōkua mai loko mai o nā

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 5)

Ke Nānā 'ia aku, Pala ka Mai'a

na Iokepa Gomes

Aloha e nā hoa makamaka e ho'i mai ana mai ka wā ho'omaha kauwela 'olu'olu. 'Oiai he 'olu'olu a 'eleu paha ko ke kauwela i kēia makahiki, ke holo nei ke au o ka manawa, a 'oi a'e ka 'eleu o kēia wā hā'ulelāu. He wā ko'iko'i nō ho'i kēia wā hā'ulelāu ma muli o ke koho 'ana i Pelekikena hou o ke aupuni 'o 'Amelika. Kuhihewa kekahi mau kānaka, 'a'ohē pono e koho i Pelekikena, a 'a'ole na lākou ke kuleana e koho balota ai. Akā na'e, na kākou a pau ke kuleana e koho ai i ka Pelekikena hou ma kēia wā nō, no ka mea, nui ka mana o nā kānaka Hawai'i.

Waiwai nō ke kūkākama'ilio 'ana no kēia kumuhana no ka mea, pono k ā k o u e ho'okama'āina iho i nā ala a pau i hiki ke hele 'ia e kākou. Mali'a paha, nīnau mai nei 'oe, e ka mea heluhelu, he aha ka pilina ma waena o kēia wā koho Pelekikena a me nā kānaka Hawai'i. Inā 'oe nānā mau i ka nūhou a i 'ole i ka 'aha aupuni o nā Kemokalaka, 'ike 'ia paha 'o Barack Obama a me kona kahua kālai'āina. Ma muli o ko Obama pilina me Hawai'i nei, ho'ā'o 'o ia e ho'ākoakoa i nā kānaka e kākō'o iā ia i kona ho'omeamea 'ana he kanaka 'o ia i kama'āina i nā 'i'ini o ka po'e Hawai'i a me nā pilikia e 'eha 'ia ai kākou. No laila, pili aku 'o ia ma nā kenekoa 'elua o Hawai'i, 'o Inouye lāua 'o Akaka, a kākō'o 'o Obama iā lāua. I ko Obama ha'i 'ōlelo 'ana i mea e 'ae ai i kona koho 'ia i moho no nā Kemokalaka, 'i maila 'o ia, kākō'o 'o ia i ka Native Hawaiian Government Reorganization Act a aia nō a koho 'ia 'o ia e 'āpono nō 'o ia i ia pila.

I ka lohe 'ana i ka nūhou no kā Obama kākō'o 'ana i ka pila, pū'iwa nō ho'i wau, no ka mea nui nā nīnau i kupu mai i loko o'u. 'A'ole mākaukau a kūpono 'o Obama no ka ho'oholo 'ana i kēia mau mea no nā kānaka Hawai'i. 'A'ole ia 'o ke kanaka kūpono. No laila i kupu mai ai kekahi nīnau no ko ia ala kākō'o 'ana i kēia pila, a me kāna kūkala 'ana mai i ia mana'o i lohe 'ia e ka lehulehu. 'A'ole i

ho'olaha mau 'ia ko Obama pilina me ia pila, a ma ia pilina paha e wehewehe 'ia ai kona kumu no ke kākō'o 'ana. 'A'ole 'o ia hō'ike le'a i ka 'ike ona i nā mo'olelo politika o nā kānaka maoli o ka honua holo'oko'a. Inā kama'āina 'o ia i kēia 'ano o nā politika, mali'a paha, maopopo nō ho'i iā ia nā mea e pono ai nā kānaka Hawai'i. Akā na'e, 'a'ohē mea i ho'opuka 'ia i hō'ike maila i ka hana mua ona no ka pono o nā lāhui maoli. Inā he malihini kēia mau 'ano o ka politika iā ia, mali'a he kumu 'oko'a kona no ke kākō'o 'ana i ka pila.

Kohu 'ohana paha nā Kenekoa o kēia aupuni ke 'aelike lākou i kekahi mana'o. No Hawai'i 'o Inouye lāua 'o Akaka, a wahi a kekahi mau kānaka, me he mea lā 'o Obama ke 'ano "Kenekoa 'Ekolu" o Hawai'i nei. Mālama nui 'ia 'o Obama e Akaka lāua 'o Inouye, a kōkua aku kōkua mai nō. No laila, no'ono'o wau, 'o ia kekahi kumu o ko Obama kākō'o 'ana i kēia pila. Inā ho'olale 'o ia i nā kānaka kākō'o i loko o ka 'aha Kenekoa, e ho'omaka paha 'o ia me nā kānaka i hānai iā ia ma laila. Nui ka hana a lāua ala e kōkua a mālama ai iā Obama, no laila, 'o ko Obama

kākō'o 'ana i ka pila, he hana ia e mahalo ai iā lāua. Eia na'e, 'a'ole wale nō ma ka 'aha Kenekoa 'o Obama e ho'ākoakoa ai i nā kānaka kākō'o. Kākō'o nō ho'i 'o ia i kēia pila i mea e 'ume'ume ai i ka lehulehu o nā i'a e holo nei i ke kai holuholu o Hawai'i nei.

Nui nā kānaka Hawai'i i kū'ē i kēia pila mai ka ho'opuka mua 'ana i ka MH 2000 a i kēia makahiki. Nui ka leo o nā kānaka e kākō'o 'ole, akā, kuli 'o Obama i ka 'i'ini maoli o kākou. Inā nānāmaka 'o ia i ka huhū o nā Kanaka Maoli i kēia pila e mālama kā iā kākou, 'a'ole pono kona kākō'o 'ana i ia mea. Mali'a paha, mālama maika'i 'ia a'e ka po'e Hawai'i a me kēia 'ano o nā politika e kekahi kānaka i mākaukau a kama'āina loa i ia mau mea.

Mahalo nui wau iā Kenekoa Obama i kona akamai a me kona ha'aha'a a me kona 'i'ini nui e ho'ohuli i ke 'ano o nā politika ma ke aupuni. Akā na'e he hana kēia i hiki 'ole iā ia ke ho'oholo. 'A'ole e kākō'o ka nūpepa *Ka Ulu Hoi* i kekahi o nā moho e kulia a lilo 'o ia ka Pelekikena, 'a'ole mākou e ho'ā'o nei e alaka'i i kāu koho 'ana. Nāu nō ke koho! Ke hahai wale nei nō mākou i kēia kumuhana i mea e ulu ai ko 'oukou no'ono'o pono 'ana i nā mea like 'ole o nā politika, a i mea e ulu ai ko 'oukou hoi no ke koho 'ana.

Ka Ma'i Lauā o Kēia Au

na Kēhaulani Wong

I ka pule o Kepakemapa 7-11, aia i loko o ka nūpepa 'o Honolulu Advertiser nā mo'olelo a me nā nū pilikia e pili ana i ka ma'i mimikō. Pau nā nūpepa i ia pule aku i ka heluhelu 'ia nona ke po'omana'o no ka ma'i mimikō. Ma Hawai'i nō, he pilikia nui kēia ma'i laulā hou o kēia au. Wahi a ka helu 2004 o The Hawai'i Diabetes Report, he 72,000 a 100,000 ka huina o ka po'e mimikō e noho ana i ka pae 'āina o Hawai'i nei. He mau kānaka no nā lāhui Hawai'i, Pilipino, a Kepani ka hapa nui o ka po'e mimikō. I nā makahiki pākahi e make ai nā kānaka he 900 i ka ma'i mimikō. Auē!

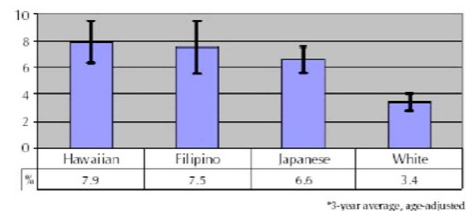
'O ka mea 'oi aku o ke 'ino, he Hawai'i ka hapa nui o ka po'e mimikō, a 'o ka hapa loa o ia mau kānaka, he keiki a he 'ōpiopio. 'O "Hawaiians Dying Young of Diabetes" ke po'omana'o ma ka lā Kepakemapa 9. Kaumaha lua kēia. He aha ke kumu o kēia 'inea?

I nā makahiki i hope mai o Pai'ea Kamehameha, kāmuku mau ihola ka Lāhui Hawai'i i nā ma'i laulā

like 'ole. 'O ka ma'i laulā mua ka ma'i hilo, 'o ia ho'i ka gonorrhoea. 'O ia ma'i ka ma'i i loa'a i ka moe 'ana aku a moe 'ana mai. Ua ma'i nā wāhine Hawai'i i ia ma'i i nā 'aukai o Kāpena Cook. Ma hope ia mai, ua hiki mai nā mikionele a me nā malihini haole i Hawai'i. I ko lākou pae 'ana mai, ili pū mai nā ma'i 'ē, 'o ia ho'i nā ma'i laulā 'o ka ma'i pu'upu'u li'ili'i (small pox), ka ma'i 'ula (measles), a pēlā wale aku. Luku 'ia ihola ka Lāhui Hawai'i i ia mau ma'i 'ē. I ka wā o nā Lani 'ehā, ua ma'i ka po'e Hawai'i i ka ma'i laulā 'o ka ma'i ka'awale, 'o ia ho'i ka ma'i Hansens. 'O kēia mau po'e lepera kai kipaku 'ia i Kalaupapa, Moloka'i e noho ai a make. Nani ho'i ka pō'ino o ia mau ma'i laulā. Nui nā kānaka maoli i make i kēlā mau makahiki aku, a mai pau 'ia ka Lāhui Hawai'i i kēia mau mea 'ino 'ē!

Ma hope o ka makahiki 1920, ho'oku'u 'ia akula nā ma'i laulā, a māhuahua ko Hawai'i. Akā, i kēia au nei, pilikia hou nā kānaka Hawai'i. He ma'i laulā hou, 'o ka ma'i mimikō, 'o ia ho'i ka Diabetes. Aia nō ho'i 'elua 'ano o ka ma'i mimikō. 'O i aku ka weliweli o ke 'ano mua ma muli o ke 'ano 'elua. Make ka hapa nui o ka po'e mimikō me ke 'ano mua i ko lākou wā mākuā, a 'a'ole lākou e ola i ko lākou wā kolopupū. Laha'ole kēia 'ano mimikō, akā na'e, nui nā keiki, nā 'ōpiopio, a me nā kānaka Hawai'i i ma'i i kēia 'ano mua. He aha lā ke kumu? Nui paha nā kumu. 'A'ole maika'i ko lākou 'ai 'ana a ili mai ka ma'i i luna o lākou mai nā kūpuna mai paha. Eia kekahi mau helu e hō'ike i ka nui o ka po'e Hawai'i mimikō i 'oi aku ma mua o ka po'e mimikō 'ē a'e:

Pehea kākou e kāohi iho ai i kēia ma'i laulā i ko Hawai'i nei? Hele ka hapa nui o ka po'e mimikō i ke kauka malihini, a hou i ke kui i ka lā'au malihini, 'o ia ho'i ka insulin. Akā, 'a'ole kēia mea e ho'ōla i ke kanaka ma'i, a pipi'i loa kēia lā'au. Akā na'e, aia he lā'au lapa'au e hemo wale aku i kēia ma'i, 'o ia ka lā'au lapa'au Hawai'i. Lua'ole ka ikaika o ia lā'au lapa'au. Hiki ke hō'ola 'ia nā kānaka ma'i a pau. Eia kekahi 'ōlelo no'eau o nā kūpuna: "I pa'a ke kino o ke keiki i ka lā'au." E 'ole nā lā'au like 'ole, ikaika ai ke ola pono o nā kānaka a kani ko'o; 'o ia ka mana'o o ia 'ōlelo no'eau. Me ka mana'o kūpono a me ke a'o ikaika, hiki nō ke hō'ola 'ia ka mea mimikō. Eia ka mea e pono ai ka lā'au lapa'au (no ka ma'i mimikō):

Lā'au: 1 puna Ko'oko'olau (nā lau)
Nōi (aia iā 'oe ka nui)

Kuhikuhi: E hana i wai kī me nā lau
Ko'oko'olau, a laila ho'ohui i ka nōi
me ka wai kī.

Hana: Inu i ka wai kī (1 kī'aha, 8 'auneki) pāono
manawa i pākahi lā.
Inu i ia wai kī no kanakolu lā me ka
hala 'ole o kekahi!

Pule i ke Akua.

** Mai ho'ōki i ka insulin i ka pule mua o ka lā'au lapa'au. Ma hope ia mai, ho'ōki pākahi me ke emi iho o ka insulin i nā pule mua aku.

(ho'omau 'ia ma ka 'ao'ao 5)

No ka Mimikō
ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 4

Inā, e hana kūpono i kēia lā'au lapa'au, ho'opau wale 'ia ka ma'i mimikō. Holopapa akula ka Lāhui Hawai'i i nā ma'i laulā 'ē, akā, hiki i ko Hawai'i ke holopapa i ia ma'i hou? 'A'ohe kēia 'ano ma'i i ka wā kahiko, a laha 'ole ka ma'i mimikō i nā makahiki aku nei. 'O ke kumu nui o kēia ma'i ka 'ai 'ana i nā mea'ai kūpono 'ole. I kēia mau lā, nui nā hale 'āina e kū'ai ana i ka mea 'ai kelekele a emi, a nunui nā kānaka Hawai'i 'ilihune. Ma muli o ia mau hale 'āina, ola pono 'ole ka hapa nui o ka po'e Hawai'i, a loa'a lākou i ka ma'i mimikō. Inā i 'ai pono kākou, inā ua ola loa kākou.

Maika'i nā mea Hawai'i o ko kākou mau kūpuna. Ua mahi'ai kalo, mahi'ai 'uāla, alualu pua'a, lawai'a, hula, hana lua, hana lā'au lapa'au a pēlā wale aku ko kākou mau kūpuna, a ola lākou a kau i ka puaaneane. Malia paha, e hana kākou a me nā hanauna i hope mai i kēia mau mea Hawai'i, a laila, lanakila a'e kākou i kēia mau ma'i 'ē. E ho'oku'u ana kākou i kēia mau pilikia hou, a ho'oulu kākou i ka Lāhui. E ola mau nā mea Hawai'i, e ola mau nā kānaka Hawai'i!

(Inā, hoihoi hou aku kou 'ike e nānā ma ke kahua punaewe: <http://hawaii.gov/health>, nui nā mea like'ole e pili ana i ka ma'i mimikō o ka po'e Hawai'i.)

Kū'ē / Kūpono
ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 2

kānaka e hana ana ma ka hale hō'ike'ike 'o Pīhopa, a 'o ia ke kumu i laka 'ole 'ia ai nā puka.

Mā ko Kingdom of Hawai'i, Nation mo'olelo, ua hō'eha 'ia kekahi. 'A'ole paha he hō'ike maika'i kēia i ka pono o ka hana kū'ē 'ana. A he mea ho'ohilahila kēia i nā Hawai'i. 'A'ohe mea i ho'okō 'ia ma ka hō'eha 'ana i kēia kānaka e hana ana ma ka hale alii 'o 'Iolani. 'A'ole kūpono ka hana a Kindom of Hawai'i, Nation mā. E aho paha kekahi ala 'oko'a.

Kū'ē kākou i ka hewa ma o ka hana kūpono. 'A'ohe wā e pono ai ka hana 'ino i ka hana 'ino. 'Oia'i nui ka 'eha o nā Hawai'i i nā hewa a ka haole, he wā kūpono a he kū'ē kūpono e hana ai i ka wā kūpono, e like me kā Pō mā. A i ia wā kūpono, e kelepona 'ia ana ka Pelekikena o 'Amelika, a pēnei ana ka leo a ka Hawai'i, "Ua ho'i ke ea i ka 'āina." Kūpono kākou.

O'ahu, ka 'Ōnohi o ke Kai

E pā'ani kākou!

No O'ahu nō nēia mau 'ōlelo no'eau a pau loa, a pili kēlā me kēia 'ōlelo i kahi 'āina ma ua mokupuni nei. I mea e ulu ai ka 'ike (a me ka hoihoi) o kākou no ke one o Kākuhihewa, e koho i kēlā me kēia 'āina i pili i nā 'ōlelo no'eau o lalo nei. E ka mea heluhelu, e hō mai kāu pane ma o ka leka uila 'ana: luna@kauluhoi.org, a hu'e kahi mana'o i kēia mahina a'e.

1. Ka i'a hāmau leo.	11. He alahēle na Ka'ahupāhau.
2. 'Āina kū pālua i ka la'i.	12. 'Āina lewa.
3. He kai 'a'ai.	13. Wai pe'epe'e palai.
4. He kai pakī.	14. Ke one lei pūpū.
5. He makani kā'ili kapa.	15. Mālama o 'ike i ke kaula 'ili hau.
6. Ke kai wawalo leo le'a.	16. Ola i ka makani Kaiaulu.
7. Nā pali hāuliuli.	17. Ola i ka ua Wa'ahila.
8. He ki'owai na ke kēhau.	18. Kaha me he manu lā i ka mālie.
9. Ka pali nānā uhu ka'i.	19. He maka no Kahiki.
10. 'Āina ko'i 'ula i ka lepo.	20. Ke kai leo nui.

E Ola ka 'Ōlelo Makuahine: Māhele 1

na Kēhaulani Wong

'Auhea 'oukou e nā kānaka 'ōlelo Hawai'i, aloha mai kākou. He hanakeaka li'ili'i kēia e pili ana i kā kākou 'ōlelo makuahine pono'i. Ma muli o ka ho'ohuli mana'o o ka po'e haole, mai pau 'ia ka 'ōlelo Hawai'i. Akā i kēia mau hanauna nei, ho'omau 'ia ka 'ōlelo Hawai'i. Hō'ike kēia hanakeaka i nā pilikia o ka 'ōlelo Hawai'i i ka wā o ko kākou mau kūpuna, a hō'ike 'ia ho'i ka ha'aheo o ka Lāhui a me ka 'Ōlelo.

'Ehā māhele o ka hanakeaka. E puka ana aku nā māhele 'ē a'e i nā mahina pākahi i ke pa'i hou 'ia 'ana o ka nūpepa 'o *Ka Ulu Hoi*.

Māhele I:

[I ka ho'omaka o ka hanakeaka, e kama'ilio ana he keiki, 'o Keala kona inoa, me kona kupunawahine. Ua piha i kēia keiki nā MH 7.]

Kupuna: (Hūi) E Keala, e hele mai.

Keala: Eō Tūtū. He aha kou makemake?

Kupuna: E ho'olohe pono mai. E 'ōlelo aku ana au he mea waiwai nui... no kākou, nā kānaka Hawai'i e noho pono.

Keala: 'Ae Tūtū, e 'ōlelo mai.

[Ua 'ōlelo aku ke kupunawahine i kāna mo'opuna i nā mea e pono ai ka nohona Hawai'i; e la'a "ka mālama 'āina a me ke aloha 'āina." A'o akula 'o ia, inā mālama 'oe i nā 'āina a pau, e hānai 'ia 'oe e ka 'āina. Ua 'ōlelo paipai ho'i ke kupunawahine i ka mālama i ka 'ōlelo Hawai'i, a e hāpai i ka 'ōlelo o ka 'āina i kou mau lā ā i kou hiamoe kapu me Niolopua.]

Kupuna: Inā, e nalowale ana ka 'ōlelo makuahine a ko kākou lāhui, e nalo hia aku ana nō ia lāhui. I ka pau 'ana o ka 'ōlelo Hawai'i, 'o ka pau 'ana nō ia o ka lāhui Hawai'i. No laila, pono 'oe e mālama i kāu 'ōlelo pono'i iho, 'eā?

Keala: 'Ae Tūtū, maopopo ia'u.

Kupuna: 'A'ole loa e 'u'umi ka po'e a pau iā 'oe.

Keala: E. E 'ōlelo Hawai'i au a mau loa aku.

('A'ole pau)

OLELO HAWAII

Ho'opuka mua 'ia i ka nūpepa 'Ka Pu'uhonua o na Hawai'i i ka lā 26 o Ianuari, MH 1917.

I ikeia no ke kanaka no kekahi lahui ma kana olelo. Ina e nalowale ana ka olelo makuahine o kekahi lahui, e nalo hia aku ana no ia lahui.

I keia la, ua nalohia aku ko kakou kuokoa, a i ka pau ana o ka kakou olelo makuahine, o ka pau ana no ia o ka lahui Hawaii.

Ma na ano no nae apau a kakou e nana aku ai, eia no ka mana hapanui iloko o ko kakou mau lima. Ua lilo mau ia kakou ka hapanui o na wahaolelo i ka Ahaolelo. A eia i keia poe ka mana e hana i mau kula Hawaii no kakou. No keaha la i hana oleia ai? Ua hapaiia mai i kekahi mau kau a na na kanaka Hawaii no i pepehi.

I keia la, ke hepa mai nei ka oleloia ana o ka kakou olelo makuahine. Aole keiki o 15 makahiki e hiki ke kama'ilio pololei i ka olelo makuahine o keia aina. A no keaha ke kumu i hiki ole ai? No ka mea, aole a'o ia i ka olelo pololei. A i ka hala ana o na la pokole wale no o ka pau no ia, a mai uwe aku kakou no ka mea, na kakou no i nanamaka.

E na kanaka Hawaii, pehea no hoi e koho kakou i poe e hele i ka Ahaolelo e kokua mai ia kakou? Malia paha o olelo mai kekahi, aole e hiki e a'oia ka olelo Hawaii ma na kula aupuni. Ae, aole no he kula aupuni a na Kepani ma Hawaii nei e a'o nei i ka olelo lahui o ko lakou aina, aka, ke ku nei ia mau kula, a ke a'oia nei na keiki Kepani e ike i ka olelo a kona makuahine. Ina ua hiki ole i ka Ahaolelo, e ala no hoi kakou na kanaka Hawaii a e kukulu no hoi i mau kula no na kakou.

Eia kekahi mau kanaka a mau wahine Hawaii i lako me na dala, a he manao ko'u ina e komoia [pēlā nō] aku lakou e koia a kokua mai, e haawi mai ana no lakou.

A pehea no hoi na Luakini o kakou, aole anei e hiki e a'oia ko kakou poe keiki e heluhelu i na baibala Hawaii, a e himeni Hawaii, a e kula ia na haawina kula Sabati ma ka olelo a ko lakou makuahine? Ka, ea, he nui na manawa e hiki ai e loa ia kakou he manawa e a'o ai i ka kakou mau keiki i ka olelo a kona makuahine, o ka pilikia ua lilo no na ka poe makemake e make ka lahui Hawaii ame ka lakou olelo, ke alakai ana.

Aole wale no ka mana oihanana kakou i hoike ai i ko kakou haawi ana i ke aloha i na ilio, i ko kakou olelo makuahine no kekahi. O ka olelo Hawaii ka mea e ikeia ai kakou he lahui okoa. A ina ua makee kakou i keia mea he lahui, o ka hoomau aku i kona oleloia ka mea e mau ai, aole o ka hoopoina iho.

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 7)

OLELO HAWAII

ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 6

He manaolana ko'u, e hoes mai ana ka la e ku ai he mau kula olelo Hawaii ma ko kakou nei aina. A e hoomaka nae kakou e a'o i kakou mau keiki [pēlā nō] ma na Kula Sabati i ka olelo Hawaii. E heluhelu nui na keiki Hawaii i ka Baibala Hawaii, a mai ae i ka oukou mau keiki e ao'ia [pēlā nō] ma ka olelo haole iloko o na Luakini. Ina kakou e hoomaka ana ma keia keehina, aole no e hala he mau makahiki e ola hou ana ka olelo Hawaii. Ina ua paakiki ka loa ana he mau kokua mai ka Ahaolelo mai, e hoomaka ma na Luakini. E hoouna i na keiki i ka halepule e a'oia ana na haawina ma ka olelo Makuahine ou e Hawaii.

'A'ole Au no Kūki'i Mai

na Kamuela Kaapana

E o e nā makani pehuela i luna, i lalo, i ka lā hiki loa a ka lā kau, e ho'onāueue i nā kupa o Hawai'i a ka 'a ka 'a nā maka. E ala e nā mamo a Hāloa, pā ka pepeiao a lohe i ka 'ūlāleo.

Nui ka 'ōpala ma kēia 'āina nei. Hiki ke 'ike 'ia kēia mau mea 'ino ma ke ala nui, ma ke ala hele wāwae, ma kahakai, a me ka moana. Pehea kā kākou? Eia ko kākou kuleana 'o ka mālama 'ana i ka 'āina, akā nō na'e, a'ole pau ka po'e i ka ho'okō i kēia kuleana. I kekahi lā, e noho ana au ma Campus Center ma ke kulanui o Hawai'i ma Mānoa a nānā au i ka po'e kānaka he nui i nānākuli i ka la'ola'o, 'o ia ho'i ka 'ōpala, e noho wale ana i ka lepo. Ma hope iho, 'ohi a'ela au i ia mea a no'ono'o a namunamu: "No ke aha i 'ohi 'ole 'ia ai kēia la'ola'o?" Pane 'oko'a maila kekahi wahine ia'u: "'A'ole no'u ke kuleana."

"'A'ole no'u ke kuleana?" Pehea nō kā ho'i hā? Kakakē loa ia mana'o nei i 'ōlelo 'ia e ka wahine, akā, nui nā kānaka e no'ono'o pēlā. He kuleana ia no kākou a pau. Eia kekahi mo'olelo o ka wahine 'olu'olu i mālama i ka 'āina a me kona kuleana.

I ka makahiki 1986 i ho'omaka 'ia ai ka hui 'o Nani 'o Wai'anae e 'elua kānaka. 'O Katy Kok lāua 'o kāna kāne kai ho'okahua i kēia hui nei. Ua ne'e maila lāua mai ka 'āina 'ē a 'ike i nā 'ōpala, nā ka'a like 'ole, kēlā me kēia 'ano mikini, a pēlā wale aku i waiho wale 'ia.

A i kēlā wā, 'o kahakai 'o Wai'anae kekahi o nā kapakai nani loa o ka honua. 'O kēia ke kumu o ko lāua 'i'ini 'ana i ka mālama i kahakai a me ka honua. I kēlā hopena pule kēia hopena pule, 'ohi a'ela lāua i ka 'ōpala. Ma hope iho, hele akula 'o Kok a puni 'o Wai'anae a noi 'ia nā kānaka i noho mai i ia wahi e kōkua mai. I kēia manawa, he 'elua kaukani kānaka a keu i komo i kēia hui 'ohi 'ōpala.

'A'ole wale nō 'o ka 'āina 'o Wai'anae kai mālama 'ia e lākou. E mālama ana i nā wahi like 'ole ma ka moku o O'ahu. I ka mahina 'o 'Aukake, ua hala 'o Kok, akā na'e, e ola kona 'i'ini ma loko o nā kānaka o ka hui 'o Nani 'o Wai'anae.

"E mālama kekahi i kekahi," wahi a kānaka. 'O kēia 'ōlelo no'eau ka 'ōlelo kūpono o ke kānaka Hawai'i. Na nā kūpuna i a'o a kanu i kēia 'ikena ma loko o ko kākou na'au, a laila e mālama 'ia kēia mea. Na nā kumu a'o o ke kula 'o Hawai'inuiākea e a'o i kēia mana'o i nā haumāna o ia kula. Wahi a kēia mau kumu, mālama ka 'āina, mālama i ka po'e kūpuna, a pēlā aku, a pēlā kākou e hahai ai i kēia mau loina.

Noho kākou i kēia 'āina nei. 'O kēia ku'u one hānau a 'o kēia paha kō one hānau. Na kākou ke kuleana e mālama ai i ka honua, i ke kai, i nā wahi a nā kūpuna i noho ai i ka wā ma mua. Ma muli o ko kākou noho 'ana i kēia 'āina a a'o i ia 'ikena lā, aia ka pono 'o ka mālama 'ana i ke one hānau o kākou. 'A'ole pono e komo i ka hui a 'ohi 'ōpala i nā hopena pule a pau, akā na'e, inā 'ike 'oe i ka 'ōpala, mai nānākuli. E 'alu a 'ohi i ka mea 'ōpala a kiloi i kahi kūpono. 'O ia ka mea nui.

Ha'aheo nā kānaka Hawai'i i ka wā kahiko a hiki i kēia wā. Na Papahānaumoku i hānau i kēia pae 'āina. Pono e mālama iā ia. Ulu a'ela nā kinolau o nā akua kupanaha i nā 'āina, nā na'ele'ele, nā mea ulu, a me ka mea kūpono o ke ola 'ana o nā kānaka Hawai'i. E ho'iho'i kākou i ka 'olu'olu o Papa a me nā akua. No laila, inā 'ike 'oe i ka 'ōpala e moe wale ana ma ka lepo, e 'ohi i ia mea, mai nānākuli a huli kua. 'O ka honua ka 'ohana o kākou a e mālama 'ia nō.

Ka Ulu Hoi

Puke 8 Helu 6 . 18 Kep. 2008

Iokepa Gomes
Kamuēla Ka'apana
Kalei Kawa'a
Kauanuiāleimaka Tagupa
Kēhaulani Wong

Kahikina de Silva, Luna
Ho'oponopono
Keoni Chang-Purdy,
Lima Kōkua

www.kauluhoi.org

E kipa mai iā mākou ma
ka pūnaeweke puni honua:

www.kauluhoi.org

E ho'ouna mai nō i leka,
mo'olelo, mele, ho'olaha, a
pēlā aku iā:

moolelo@kauluhoi.org

Inā he mana'o kou no kā
mākou e hō'ike aku nei, e leka
uila mai iā:

luna@kauluhoi.org

‘Ōlelo No’eau

na Kauanuiāleimaka Tagupa

Ia'u e hele wāwae ana ma ke kula nui 'o Hawai'i, ua lohe le'a akula nō au i ke kūkākūkā 'ana ma waena o kekahi mau haumāna. Ua 'ōlelo aku ka haumāna nei "E telepona ana au iā 'oe ma hope o ka'u hana." A

pane maila ka haumāna la "Eh, mai kūkae pipi kāne ia'u, eā." I ka'u lohe 'ana aku i ka pane 'ana mai a ka haumāna la, ua no'ono'o au, *aia anei ka maka i ke kua o 'ike 'ole iho*. Pa'a iho kekahi mau 'ōlelo ma'amau i ko kākou no'ono'o e like me "E hele 'o Eddie," "Mai kūkae pipi kāne ia'u," "'ahi hiki," nui nā 'ōlelo no'eau haole i pa'a pono i ka 'ōlelo a nā pua o kēia au. 'A'ole ia mau 'ōlelo he mea hewa. He kuhihewa na'e ka unuhi 'ana aku a ia mau 'ōlelo no'eau haole i ka 'ōlelo Hawai'i. He kai papa'u paha nā haumāna? 'Okō'a loa ka no'ono'o o ka po'e Hawai'i. No laila a'ole like ka ho'opuka 'ana i ia mau mea Haole. 'A'ole au e nuku aku nei iā 'oe, e ka mea heluhelu. He wahi mea ho'omālamalama kēia i ko kākou pō.

E aho e ho'opuka i kekahi 'ōlelo no'eau Hawai'i. He aha ka mana'o "E hele 'o Eddie." He 'ōlelo kaulana no kākou. I ko'u mana'o, wiwo 'ole kēia kanaka, ho'okoa nō ho'i a mākaukau nō 'o ia i kēia hanana. No ka mea, i ka manawa o ka pōpilikia o ka Hōkūle'a, 'o Eddie ka mea i 'au aku i Lāna'i ma ka papa he'enalu, akā na'e, a'ole 'o ia i hō'ea aku i Lāna'i a nalowale akula 'o ia ma ka moana. A 'o ia ke kumu no ia 'ōlelo. Eia kekahi 'ōlelo no'eau nona ka mana'o like, *He ho'okele wa'a no ka lā 'ino*. Pili kēia 'ōlelo i ke kanaka i alaka'i aku i ka wa'a ma ka lā 'ino, nānā aku ka ho'okele wa'a i ke 'ino a ho'omau no ko lākou hele 'ana aku me ka maka'u 'ole e like me Eddie. No laila ma mua o kou unuhi wale 'ana mai i kekahi 'ōlelo, e heluhelu aku i ka puke *'Ōlelo No'eau*, he puke a Mary Kawena Pukui i kākau mai ai. Nui nā 'ōlelo no'eau Hawai'i ma ia puke nei e pili ana i ke aloha, ka wiwo 'ole, ke ola, a pēlā wale aku.

Ma ko kākou noho haumāna 'ana ma ke kula nui, pi'i a'e ke aloha a i 'ole ka 'i'ini no ke kāne a i 'ole ka wahine. No laila, ke kama'ilio mai 'oe me kou hoaloaha

a 'ike aku 'oe i kekahi wahine u'i a i 'ole ke kāne u'i, ho'opuka aku i kēia: *'A'ohe pu'u, 'a'ohe ke'e*. He kino hemolele nō ko ua kanaka nei, 'o ia ka mana'o o ia 'ōlelo no'eau. Eia kekahi manawa i hiki ai i nā kāne ke ho'opuka i kēia 'ōlelo no'eau. Ke nānā aku kāu ipo i ke aniani a 'i akula 'o ia "Aaaauueee, momona nō ko'u kino, he pua'a nō au." A pane koke akula nā kāne *"'A'ohe pu'u, 'a'ohe ke'e"*. Aloha mau loa ana ka wahine iā 'oe.

Ma o ka 'ōlelo no'eau e a'o ai nā mo'olelo. Eia kekahi: *Aia i Pū'ala ka waha o nei kauwā; aia i Alanaio ka waha o nei kauwā; aia i Puakū-nui ka waha o nei kauwā*. Eia ka mo'olelo o ia 'ōlelo no'eau: Ua huaka'i aku 'o Keawe i Kaua'i a hui pū maila 'o ia me kekahi mau ali'i. Iā lākou e noho ana ma ka hale, ua pūhi'u maila kekahi kanaka a 'a'ole ho'okahi kanaka i mihi mai no kēia hana ma mua o Keawe. A ua ho'opuka kona ukali i ia 'ōlelo no'eau. He 'ōlelo kūamuamu nō ia, he mea e hō'ino i ka mea hewa. Akā na'e, ma ka ho'i 'ana aku o Keawe a kona ukali, ua a'o maila ka ukali, 'o Keawe ka mea i pūhi'u maila. He mo'olelo le'ale'a nō kēia. Inā ho'owahāwahā kekahi kanaka iā 'oe, 'ōlelo aku i kēia 'ōlelo no'eau. Eia na'e, mai nuku aku i ke kanaka ma mua o ka 'ike le'a 'ana mai 'o ia nō ka lawehala.

Pili kau, pili ho'oilo. He 'ōlelo no'eau kēia no nā makamaka. Noho kēia 'ano hoa me 'oe ma ka wā pōpilikia a ma ka wā hau'oli. He hoaloha nō kēia kanaka nei. Hiki iā 'oe ke 'ōlelo aku i kēia 'ōlelo no'eau ma kou wehewehe 'ana aku i ke 'ano o kou hoa a i 'ole kāu ipo.

Ua ao Hawai'i ke 'ōlinō nei mālamalama. Akamai nō ka po'e Hawai'i, 'a'ole kākou e noho ma ke kai papa'u. E aho kākou e ho'opuka aku i ka 'ōlelo no'eau, no ka mea e ho'oikaika ana ka 'ōlelo no'eau i kā kākou 'ōlelo, a e loli ana ka mana'o haole i mana'o Hawai'i. A e ho'i ana ka 'ōlelo i ka manawa o ko kākou kūpuna. E pueko maoli ana paha kā kākou 'ōlelo. He pahuhope maika'i loa nō kēia.